

OSMANLI COĞRAFYASINDA SÜNNÎ DÜŞÜNCENİN RESMÎ İDEOLOJİ OLARAK BENİMSENMESİ ÜZERİNE SOSYO-JEOPOLİTİK ANALİZLER

Recep ÖNAL*

Öz

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin resmî din anlayışı, Sünnî İslam anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bu anlayış ise Osmanlı topraklarında hâkim konumda Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik tarafından temsil edilmiştir. Osmanlıda Sünnî düşüncenin resmî din anlayışı olarak benimsenmesinde özellikle XV-XVI. yüzyıllarda yürütülen Şîî propagandası önemli rol oynamıştır. Bu yüzyıllar, Osmanlı resmî dinî ideolojisinin büyük değişim yaşadığı, bu ideolojiye karşı muhalif birtakım dinî hareketlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Sünnî düşünceye karşı çıkan bu tür muhalif hareketin başında ise Şîîlik propagandası yürüten Safevîler ile Anadolu'daki Kızılbaşlık hareketi gelmektedir. Devletin ve toplumun yapısı ve inancı için bir tehdit olarak görülen bu eğilimler karşısında Osmanlı Sultanları, devletin siyasî ve dinî yapısında merkezîleşme eğilimi içerisine girmişler, bilhassa yıkıcı Şîî faaliyetleri karşısında devletin resmî ideolojisi olan Sünnîliği pekiştirmeye ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı sultanları ve uleması Sünnîliği muhafaza etmeye ve güçlendirmeye çalışmışlar, bu amaçla Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı siyasî ve ilmî düzeyde mücadele etmişlerdir. Bu durum Sünnîliğin daha da güçlenip devlet doktrini olarak öne çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Biz bu makalemizde yukarıda teorik zemini dikkate alarak Osmanlı Devleti'nde Sünnî düşüncenin benimsenmesi ve resmî ideoloji haline dönüşmesinde etkili olan faktörlerin yanı sıra Sünnî gelenek içinde Osmanlıda Eş'arîliğin ön plana çıkması ve Mâtürîdîğin arka planda kalmasının temel sebeplerini tespit etmeye çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, mezhep, Ehl-i Sünnet, Mâtürîdiyye, Eş'ariyye, Şîa

SOCIO-GEOPOLITICAL ANALYZES ON THE ADOPTION OF SUNNĪ THOUGHT AS THE OFFICIAL IDEOLOGY IN THE OTTOMAN GEOGRAPHY

Abstract

Since the foundation of the Ottoman Empire, the official understanding of religion has been shaped within the framework of Sunnī Islam. This understanding was

Makale Gönderim Tarihi:21.09.2018, Kabul Tarihi: 13.12.2018

Doi: 10.26791/sarkiat.462656

* Doç. Dr., BAUN İlahiyat Fakültesi, Kalam Anabilim Dalı, ORCID ID: 0000-0002-2571-9949

represented by Mātūrīdiyya and Ash‘ariyya. The Shī‘ī propaganda carried out in the XV-XVI centuries played an important role in the adoption of the Sunnī thinking in the Ottoman Empire as an official understanding of religion. These centuries are during the time when the Ottoman official religious ideology has undergone great change and a number of oppositional religious movements have emerged against this ideology. At the beginning of this kind of opposition movement against the Sunnī idea is the Safavids who carried out Shī‘ism propaganda and Kızılbaşlık movement in Anatolia. In the face of these tendencies, which are seen as a threat to the structure of the state and the society and belief, the Ottoman Sultans tended to centralize both the political and religious structures of the state. For this purpose they have struggled at the political and scientific level against the Ahl al-Sunna movements.

With this article, we will try to determine the main causes of the Sunnī Muslims’ adoption of Sunnī thought and the factors affecting their transformation into formal ideology.

Keywords: Ottoman, sect, Ahl al-Sunna, Mātūrīdiyya, Ash‘ariyya, Shī‘ism

GİRİŞ

Osmanlı Devleti, kuruluşundan son dönemlerine kadar resmî dinî düşüncesini, Sünnî İslam anlayışı çerçevesinde şekillendirmiştir. Bu anlayış, Osmanlı topraklarında hâkim konumda olan biri Mâtürîdîlik diğer Eş‘arîlik olmak üzere Sünnîliğin iki ana damarı tarafından temsil edilmiştir. Osmanlı Devleti ve Anadolu’daki Müslüman halkın çoğunluğu itikatta Mâtürîdîliği benimsemiştir. Buna rağmen Eş‘arîlik, Osmanlı ilim hayatında hâkim konuma gelmiş, Mâtürîdîlik ise ikinci planda kalmıştır. Bu durum bilhassa medreselerde daha belirgin hale gelmiş, eğitim programlarında Mâtürîdî âlimlerinin eserlerine yer verilmemiş, bunun yerine Eş‘arî geleneğine mensup âlimlerin eserleri tercih edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı düşünce hayatında Eş‘arîlik hâkim konumda olmuştur.

Osmanlıda Sünnî düşüncenin resmî din anlayışı olarak benimsenmesinde XIV. ve XVI. yüzyıllar arasında yaşanan bir takım siyasî ve sosyal gelişmeler önemli rol oynamıştır. Zira bu yüzyıllar, toplumsal düzeyde birtakım sosyal kargaşa, bölünme ve gruplaşmaların meydana geldiği, Osmanlı’nın resmî dinî ideolojisinin büyük değişim yaşadığı, bu ideolojiye karşı muhalif birtakım dinî hareketlerin, farklı fikir ve düşüncelerin, dinî görüşlerin ortaya çıktığı, çeşitli tasavvufî akımların muhtelif isimler altında Anadolu’nun farklı bölgelerinde yayılmaya başladığı bir dönemdir. Bu akımlar arasında şeriata uygun görüşler benimseyenler olduğu gibi şeriata ve Sünnî düşünceye aykırı görüş ve itikadı benimseyenler de vardır. Ayrıca devlet işlerine karışmayıp, buldukları şehir ve kasabalarda vaaz ve nasihatle halkı irşad etmeye çalışanlar olduğu gibi devletin işlerine ve siyasete müdahale edenler de vardır. Bunlar arasında en çok dikkat çeken gruplar ise panteist eğilimli vahdet-i vücud felsefesini benimseyen Melâmîler, Gülşenîler, Kalenderîler, Hurûfîler ve Halvetîlerdir. Bu zümreler, sünnî düşünceye aykırı olan görüşleri nedeniyle devlet ve ulema tarafından “zındık, mülhid ve mistik bir mesiyenist” sûfi akımlar olarak kabul edilmişlerdir. Bunlar, devlet, ulema ve toplum içerisinde gruplaşmanın ve fikrî tartışmaların, huzursuzlukların yaşanmasında önemli rol oynamıştır. Bu yüzden Osmanlı uleması, bu tarikat

mensuplarından bir kısmının görüş ve akidelerini şeriate aykırı olarak değerlendirmişler, bunlar arasında zındık ve mülhit kabul ettikleri bazı şeyhleri idam ettirmişler, bazılarını da hapsettirmişlerdir (Uzunçarşılı 1988b: 300, 305; Ocak 2013: 296 vd.). Öte yandan özellikle XVI. yüzyılda Şîî-Safevî ve Kızılbaş denen çeşitli bâtinî zümreler de ortaya çıkmıştır. Sünnî düşünceye karşı çıkan bu tür muhalif hareketin başında ise Şîilik propagandası yürüten Safevîler ile Anadolu'daki Kızılbaşlık hareketi gelmektedir.

Devletin ve toplumun yapısı ve inancı için bir tehdit olarak görülen bu eğilimlere karşısında Osmanlı Sultanları, devletin hem siyasî hem de dinî yapısında merkezîleşme eğilimi içerisine girmişler, bilhassa yıkıcı Şîî faaliyetleri karşısında devletin resmî ideolojisi olan Sünnîliği pekiştirmeye ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı sultanları ve ulaması Sünnîliği muhafaza etmeye ve güçlendirmeye çalışmışlar, bu amaçla Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı siyasî ve ilmî düzeyde mücadele etmişlerdir. Söz konusu akımlar, Sünnî düşünceye aykırı inançlar ve bâtinî fikirler benimsemeleri nedeniyle Osmanlı uleması tarafından “ihtilâlcî mesiyânilik” bir karakter sergileyen “Râfizî” gruplar olarak kabul edilmiştir. Bu râfizî gruplar da diğerleri gibi Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştırmışlardır. Devletin siyasî ve içtimaî hayatında oldukça etkili olmuşlar ve hatta Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde birtakım isyanların çıkmasına neden olmuşlardır. Bunun üzerine Osmanlı merkezî yönetimi, Sünnîlik dışı bu muhalif çevrelere karşı sıkı bir sünnileştirme politikasını çare olarak görmüş, her türlü değişime, senteze açık Osmanlı resmî din anlayışı, kendini artık her türlü yeni alış-verişlere ve değişimlere kapatma yoluna girmiştir. Bu yüzden de devletin resmî din anlayışı ister istemez hoşgörüsüz ve katı bir hale dönüşmüştür (Ocak 1990: 193-194).

Biz bu makalemizde yukarıda verilen bilgiler ışığında Osmanlı Devleti'nde Sünnî düşüncenin benimsenmesi ve resmî ideoloji olarak kabul edilmesinde etkili olan temel faktörler ile Sünnî gelenek içinde Osmanlıda Eş'arîliğin ön plana çıkması ve Mâtürîdîğin arka planda kalmasının sebepleri üzerinde duracağız.

1. Osmanlı Devleti'nde Sünnî Düşüncenin Benimsenmesinde ve Resmî İdeoloji Olarak Kabul Edilmesinde Rol Oynayan Temel Etkenler

Sünnî anlayışın devlet tarafından resmî ideoloji olarak kabul edilmesinin siyasî, sosyal ve kültürel birçok faktörü bulunmakta birlikte, bunlar arasında en önemlilerinden biri, Abbâsî Devleti'nden (750-1258) itibaren Osmanlılara kadar genel olarak Türk devletlerinin Sünnî İslam'ı resmî devlet ideolojisi olarak benimsemeleri ve bunun dışındaki her türlü dinî ve mezhebî muhalif akımlara karşı savunmayı tarihî bir misyon telakki etmeleridir. Bu durum, XI. yüzyılın ortalarından itibaren önemli bir kısmı Türklerin siyasî hâkimiyetinde yaşamaya başlayan Orta Doğu İslam dünyasında Sünnî doktrinin resmî devlet ideolojisi olarak güçlü bir siyasî destek kazanmasını sağlamıştır (Ocak 1990: 191). Dolayısıyla geçmişten beri süre gelen bu gelenek, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren devam etmiş, Sünnîlik devletin resmî ideolojisi olarak kabul edilmiştir.

Selçuklulardan sonra Osmanlı'nın Sünnî geleneği tercih etmelerinin bir diğer sebebi de Sünnî geleneğin her zaman iktidardan yana bir tavır sergilemesidir. Çünkü Sünnî geleneğin iktidardan yana bir anlayışı gelenekselleştirdiği ve Sünnî teorinin ana eksenini oluşturduğu bilinmektedir. Nitekim Sünnî âlimler,

adaletsizlik ve zulüm karşısında sadece kalple buğzedilmesi ya da güç yetirilmesi durumunda kötülüğün dil ile engellenmesini kabul etmişler, toplumda fitne ve fesadın yayılmasına neden olabileceği gerekçesiyle el ile ya da kılıç veya silahla yönetime karşı isyan etmeyi uygun görmemişlerdir. Aynı zamanda fitne ve fesat peşinde olan kişi ve kesimlere karşı da devletin mücadelesini esas kabul etmişlerdir. Bu görüşlerini de: “zulüm de yapsalar, imamlarımıza ve emir sahiplerine isyanı caiz görmeyiz. Onlara beddua etmez, itaatten vazgeçmeyiz” (Ebû Hanîfe 2002: 39, 45; Pezdevî 1994: 275) veya “İslam padişahına adalet, insaf ve düşman üzerine zafer kazanması için dua edin, zâlimdir diye beddua etmeyin” ifadeleriyle formüle etmişlerdir (Birgivî 1964: 28, 54; Yazıcıoğlu 2002: 112).

Öte yandan Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren Anadolu topraklarında eğitim gören talebelerin yüksek eğitim görmek için Sünnî düşüncenin ortaya çıktığı ve hâkim olduğu bölgelere gitmeleri ve bu bölgelerdeki bazı âlimlerin Anadolu topraklarına göç etmeleri şeklinde gerçekleşen ilmî seyahatler de Osmanlı'da Sünnî düşüncenin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır. Nitekim Osmanlı Beyliği'nde tahsilini belirli bir seviyeye getiren talebeler, hocalarının da tavsiyesi üzerine İslam dünyasının Suriye (Şam), Mısır (Kahire), Irak (Bağdad) veya Orta Asya (Mâverâünnehir: Semerkand ve Buhara) ve İran gibi ilim merkezlerine giderek tahsillerini tamamlarlar, birkaç yıl sonra yetişmiş birer din âlimi olarak geri dönerlerdi (Uzunçarşılı 1988a: 227; a.mlf. 1988b: 458; Yazıcıoğlu 1980a: 281; İpşirli 1999: 73). Dolayısıyla kuruluş yıllarından itibaren Anadolu'nun çeşitli medreselerde eğitim gören âlimler, yabancı ülkelere giderek yüksek tahsil görmüşler ve buldukları ülkelerin ilmî birikimlerini ve ilim anlayışlarını kendi memleketlerine taşımışlardır.

Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren gerçekleşen bu ilmî seyahatler, bu dönemle sınırlı kalmamış, XIV-XVI. yüzyıllar arasında da devam etmiştir. Nitekim bu yüzyıllar arasında Anadolu'dan diğer İslam ülkelerine yapılan ilmî seyahatlere dair yapılan bir araştırmada yüz on beş ülke tespit edilmiştir. Bu araştırmada verilen istatistikî dağılımlara bakıldığında % 44'lük oran ile İran ilk sırada, % 24'lük oranla Mısır ikinci sırada yer almaktadır. Bunları sırasıyla % 15'lik oranla Anadolu'nun muhtelif yerleri, % 9 ile Mâverâünnehir, % 8 ile Suriye ve % 2 ile Irak takip etmektedir. Bu verilerde isimleri öne çıkan memleketlerin, Osmanlı medreselerinde okutulan eserlerin müelliflerinin memleketleri ile de hemen hemen aynı oldukları görülmektedir (Lekesiz 1991: 21-23; İpşirli 1999: 73). Nitekim aynı yüzyılda Osmanlı medreselerinde muhtelif konularda okutulan otuz üç ders kitabının müellifleri inceleyen başka bir istatistikî araştırmaya göre de yine % 39.3'lük oranla İran ilk sırada,¹ % 30.3 ile Mısır ikinci sırada gelmektedir. Bunları her biri % 6,0'lık oranla Mâverâünnehir, Irak, Harezmi ve Fergana; % 3.03'lük oranla Anadolu ve Horasan takip etmektedir (İhsanoğlu 1999: 285; Lekesiz 1999: 83).

Osmanlı topraklarından gerek kuruluş gerekse sonraki yıllarda dış ülkelere yapılan bu seyahatlerin dışında XV. yüzyıldan itibaren yeni kurulun büyük medreseler sayesinde İslam dünyasının önemli ilim ve kültür merkezleri haline

¹ Söz konusu yüzyıllar dikkate alındığında İran coğrafyasında Şiî nüfusu değil, sünnî nüfus hâkim konumdadır. Bu nedenle konuyla ilgili yapılan araştırmalar da bugünkü İran coğrafyasını değil İran coğrafyasına Sünnîlerin hâkim olduğu dönem kastedilmektedir.

gelen İstanbul, Edirne ve Bursa gibi Osmanlı şehirlerine de farklı İslam memleketlerinden birçok ünlü âlim ve talebe de göç etmiştir. Bu göçler sayesinde Osmanlı'nın ilmî hayatında önemli gelişmeler ve yükselmeler olmuştur. Dış ülkelerden Osmanlı'ya gelenler arasında Şeyh Muhammed Cezerî, Şeyh Ahmed-i Cezerî, İbn Arabşah, Fahreddîn-i Acemî, Haydar-ı Herevî, Alâaddin et-Tûsî, Seyyid Ali Acemî, Ali Kuşçu, Musannifek Alâaddin, Tebrizli Kemaleddin, Hekimşah-î Kazvinî, Şirvanlı Şükrullah, Hekim Lârî, Şirazlı Muzafferüddin Ali bunlar arasında sayılabilir (Uzunçarşılı 1988b: 459). Mezkûr âlimlerin Osmanlı'ya göç etmelerinde Osmanlı sultanlarının, onları kendi ülkelerine davet etmeleri ve onlara saygı duymaları da önemli rol oynamıştır (İpşirli 1999: 73; Lekesiz 1999: 81). Örneğin Yıldırım Bayezid (1360-1403), Bursa'da Osmanlı'nın ilk Dâru'l-Kurrâsını tesis ettiğinde 798/1395 tarihinde Şemsüddin Muhammed el-Cezerî'yi (ö. 833/1429) Kahire'den Bursa'ya davet etmiş ve ilk müderrisliğini ona vermiştir. II. Murad (1421-1451) da Edirne'de yaptırdığı bir medresesine o sırada Halep'ten gelen Sirâceddin Muhammed Halebî'nin (ö. 857/1453) adını vermiş ve ilk müderris olarak onu görevlendirmiştir (Baltacı 2002: 447).

Kaynaklarda Osman Gazi (1281-1326) döneminden II. Murad (1421-1451) döneminin sonuna kadar Osmanlı ülkesinden Şam'a ve Mısır'a 18, İran'a ise 6 âlimin yüksek tahsil görmek için gittiği; buna mukabil Mısır ve Şam'dan 7, İran ve Mâverâünnehir'den ise 18 âlimin Osmanlı ülkesine geldiği bilgisine yer verilmektedir (Şeşen 2002: 331). Bu bölgelere giden veya oralardan gelen hocalardan öğrenim gören Osmanlı âlimleri arasında ise Dâvûd-i Kayserî (ö. 751/1350), Muhsin-i Kayserî (ö. 761/1360), Alâeddin Ali Esved (ö. 800/1397), Şeyh Bedreddin Mahmud (ö. 823/1420), Molla Fenârî (ö. 834/1431), Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440), Alâeddîn Semerkandî (ö. 860/1456), Hızır Bey (ö. 863/1459), Fahreddin-i Acemî (ö. 865/1460), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Alâeddin et-Tûsî (ö. 887/1482), Molla Gürânî (ö. 893/1488), Muslihuddin Mustafa (ö. 896/1491), Molla Lutfi (ö. 900/1495) ve Alâeddin Fenârî (ö. 903/1497) gibi isimler sayılabilir (Uzunçarşılı 1988a: 227-232; Çelebi 1998: 104). Bunlar arasında Davûd-i Kayserî, Molla Fenârî ve Şeyh Bedreddin Mahmud tahsilini Kahire'de; Muhsin-i Kayserî Şam'da; Alâeddin Ali Esved İran'da; Kadızâde-i Rûmî, Alâeddin Fenârî ise Semerkand ve Buhara'da tamamlamışlardır (Uzunçarşılı 1988b: 459; Baltacı 2002: 447).

İlmî seyahatlerin yapıldığı bu ülkelere bakıldığında, Osmanlı Devleti'nin ilim ve fikir hayatının iki farklı kaynaktan beslendiği dikkatimizi çekmektedir. Bunlardan birincisi, Mâtürîdî anlayışın hâkim olduğu ve Türk nüfusunun yoğun olduğu Mâverâünnehir (Semerkand ve Buhara), İran ve Horasan gibi doğu bölgeleri; ikincisi ise Eş'arî anlayışın ve ekseriyetle Arap nüfusun hâkim olduğu Irak (Bağdat), Suriye (Şam), Mısır (Kahire) ve Hicaz (Mekke ve Medine) bölgeleridir (Şeşen 2002: 331; Unan 2003: 15; Lekesiz 1999: 82-83). Dolayısıyla bizzat Osmanlı medreselerinde yetişip, müderris olarak görev alan âlimlerin, menşe itibariyle Anadolu'da doğup yetişenler, Anadolu'da doğmuş olup tahsillerini Mâverâünnehir, İran, Horasan veya Hicaz, Mısır, Irak ve Suriye gibi ilim merkezlerinde tamamlayarak geri dönenler ve Anadolu dışında doğup, oralarda yetişen ve sonradan Osmanlı ülkesine gelenlerden oluştuğu anlaşılmaktadır (İhsanoğlu 1999: 285). Buna göre Anadolu'daki ilim ve fikir hayatının bu bölgelerde eğitim veren medreselerde hâkim konumda olan Mâtürîdî ve Eş'arî geleneği tarafından şekillendiğini söyleyebiliriz.

Zikredilen bölgelerdeki medreselerde verilen eğitimin muhtevasına bakıldığında; Mâverâünnehir, İran ve Horasan'da yer alan medreselerde tıp, riyâziye, hesap, hendese, astronomi, felsefe, mantık ve kelim vb. aklî ilimler okutulmuştur. Buna mukabil Hicaz, Mısır, Irak ve Suriye'deki medreselerde ise daha çok tefsir, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve kavâid vb. naklî (dinî ve hukukî) ilimler ön planda olmuştur (Uzunçarşılı 1988a: 227; a.mlf. 1988b: 458; Yazıcıoğlu 1980a: 281). Bu bakımdan Osmanlı ulemasının dinî düşüncede yoğun olarak üzerinde durduğu bilim dalından olan naklî ilimlerde daha çok Eş'arî düşüncenin hâkim olduğu medreselerde yetişmiş ulemalardan; aklî ilimler de ise Mâtürîdî düşüncenin hâkim bulunduğu medreselerdeki ulemalardan istifade ettiklerini söyleyebiliriz. Dolayısıyla Osmanlı ilim ve fikir dünyasının Mâtürîdî ve Eş'arî (Ehl-i Sünnet) geleneği tarafından şekillendiği, dolayısıyla devlet ve toplumun din anlayışının bu iki gelenek tarafından temsil edilmiştir.

2. Osmanlı Düşüncesinde Mâtürîdî-Eş'arî Etkisi

Osmanlı'nın resmî din anlayışını temsil eden sünnilik, Osmanlı'nın kuruluşundan yıkılışına kadar biçimsel olarak varlığını devam ettirmiştir. Bununla birlikte bu anlayışın iki önemli temsilcisi olan Mâtürîdîlik ve Eş'arîliğin etkisi, çeşitli dönemlerde farklılaşmış, genel olarak Mâtürîdîlik, Eş'arîlik karşısında ikinci planda kalmıştır. Dolayısıyla her ne kadar devlet ve halkın çoğunluğunun itikattaki mezhebi Mâtürîdîlik² olsa da Eş'arîlik, Osmanlı ilim hayatında bilhassa medreselerde hâkim konuma gelmiştir. Bu bakımdan resmî din anlayışı Hanefî-Mâtürîdî olan Osmanlı'da dinî tercih bakımından söylemle eylem farklı olmuş, Hanefî-Mâtürîdî düşüncenin benimsendiği ifade edilmiş, fakat bu söylem hiçbir alanda etkin bir şekilde eyleme dönüşmemiştir (Yazıcıoğlu 2002:113). Mâtürîdîliğin ikinci planda kalmasında ve Eş'arîliğin ön plana çıkmasında Eş'arî geleneğine bağlı olan ve İslam kelamının kapılarını felsefe ve mantığa açarak yeni bir dönemi başlatan Gazzâlî (ö. 505/1111) ve aynı yolun takipçisi Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210) gibi büyük âlimlerin önemli rolü olmuştur. Özellikle Râzî, kelamı iyice aklileştirerek Eş'arî kelamına yeni üslup ve terminoloji getirmiş, böylece Eş'arîliğin halk arasında yaygınlaşmasına, Mâtürîdîliğin ise geri planda kalmasına neden olmuştur (Karagöz 2002: 143; Kalaycı 2016: 10-11).

Bilindiği üzere Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nde Ehl-i Sünnet'in hâkim konuma gelmesinde en büyük rolü, İmam Gazzâlî oynamıştır. Zira tarihî süreç içerisinde Sünni anlayışın yaşatılmasında ve başta Bâtınîlik olmak üzere her türlü Ehl-i Bid'at akımlara karşı korunmasında Gazzâlî'nin etkisi büyük olmuştur. Gazzâlî, Sünnilik çizgisini geliştirerek mevcut konumunu daha da güçlendirmek için yoğun bir çaba içerisine girmiş, onun bu çabaları beklenen sonucu vermiş, bu yöndeki tesiri zaman içinde süreklilik kazanmış, Osmanlı topraklarında da önemli ölçüde yaygın eğitim yoluyla güçlü bir şekilde devam etmiştir.³ Gazzâlî, bir

² Hanefî-Sünni geleneği içinde Türkler inanç konularında Mâtürîdî akidesine bağlı kalmışlardır. Nitekim Osmanlı döneminde Osmanlı uleması tarafından akaid alanında kaleme alınan pek çok el kitabında bu durum şu şekilde formüle edilmiştir: "İtikatta mezhep sorulduğunda Mâtürîdî, amelde ise İmam-ı Azam Ebû Hanîfe demek gerekir." Ehl-i Sünnet ve'l Cemaat adı ile ifade edilen bu söylem Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet döneminde de devam ettirilmiştir (Birgivi 1964: 28-29; Yazıcıoğlu 2002: 112).

³ Örneğin Hanefî-Mâtürîdî geleneğinin sadık bir takipçisi olan Birgivi, birçok açıdan Gazzâlî'nin etkisi altında kalmıştır. Özellikle *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* eserinin muhtevası

tarafından felsefecilere yönelik sert tenkitleriyle temayüz ederken, öte taraftan Sünnî İslam düşüncesiyle tasavvuf arasındaki sürtüşmeleri de bertaraf eden bir ilmî ve fikrî performans göstermiştir (Unan 2003: 16). Bu sebeple onun *İhyâü ulûmi'd-dîn* gibi eserleri, tıpkı Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi Osmanlı toplumu içinde de Sünnî düşüncesinin hâkim olmasında büyük etkisi olmuştur. Bununla birlikte Gazzâlî'nin Eş'arî geleneğine bağlı olması, Osmanlı topraklarında Mâtürîdîlik'ten daha ziyade Eş'arîliğin itibar görmesine de neden olmuştur (Lekesiz 1999: 82). Örneğin XIV. asırda Anadolu'da benimsenen usul, Dâvûd-i Kayserî, Alâeddin Ali Esved, Cemâleddin Aksarâyî (ö. 791/1388) ve Kadı Burhâneddin (ö. 800/1398) ile temsil edilen "Eş'arî-Hanefî" usulü olmuştur (Karagöz 2002: 143).

Gazzâlî'nin dışında Osmanlı ulemasını derinden etkileyen ikinci bir Eş'arî âlimi ise kendi adıyla anılacak bir felsefî kelâm ekolü oluşturacak kadar tanınmış olan Fahreddin er-Râzî olmuştur. Tıpkı Gazzâlî gibi Râzî'nin de eserleri, görüşleri ve metodu başta ünlü şeyhülislam Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574) olmak üzere, Osmanlı âlimleri tarafından benimsenmiştir (Unan 2003: 16). Özellikle Osmanlı medreselerinde bu durumun daha belirgin hale geldiği görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde kuruluşundan itibaren açılan medreselerde kelâm ve felsefe ilmine önem verilmiş ve bu alanlarda telif edilen eserler okutulmuştur. Fakat medreselerde bu alanlarda Mâtürîdî eserlerinden daha ziyade Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *Şerhu'l-Akâid*'i ve Şerif el-Cürcânî'nin (ö. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*'i gibi Eş'arîliğin temel kaynakları tercih edilmiş, Osmanlı medreselerinde uzun yıllar okunmuş ve okutulmuştur (Uzunçarşılı 1988a: 19-44; Yazıcıoğlu 1980b: 287-294; Lekesiz 1999: 82 vd.; Şeşen 2002: 329-347). Sözgelimi medrese müfredatına bakıldığında akâid alanında Mâtürîdî, kelâm alanında ise Eş'arî geleneğine ait eserlerin tercih edildiği görülmektedir. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı eğitim sisteminde bilhassa kelâm alanında Eş'arîlik her zaman hâkim konumda olmuştur (Yazıcıoğlu 1980a: 273 vd.; a.mlf. 1980b: 287 vd.). Osmanlı medreselerine okutulan ve gerek devletin ideolojik yapısını ve gerekse toplumun inanç temellerini besleyen temel kaynaklar arasında dikkatimizi çeken bu eserler arasında şunlar sayılabilir:⁴

Akâid alanında okutulan eserlerin başında Mâtürîdî akâidin'den Ömer en-Neseffî (ö. 537/1142)'nin *Metnü'l-Akâid* isimli eseri ile bunun Eş'arî kelâm ekolüne bağlı Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) tarafından yapılmış şerhi olan *Şerhu'l-Akâid*'i okutulmuştur. Mâtürîdî akâidinin yanı sıra Eş'arî ve Tahâvî akâidi de okutulmuştur. Bunlar arasında Ebû Ca'fer et-Tahâvî (ö. 321/933)'nin *el-Akâidetü't-Tahâviyye*'si, Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355)'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si ve bunun Şerif el-Cürcânî (ö. 816/1413), Molla Hüsrev (ö. 885/1480), Alâüddîn Alî et-Tûsî (ö. 887/1482) ve Celâleddin ed-Devvânî (908/1502) tarafından yapılan şerhleri, Seyhzâde İbrâhim b. Mustafa (ö. 1014/1605)'nin *Nazmu'l-Ferâ'id fî Silki Mecmai'l-Akâid* gibi eserler zikredilebilir.

Kelâm alanında ise Osmanlı itikatta Mâtürîdî mezhebine bağlı olmasına rağmen Mâtürîdî'den ziyade Eş'arî kelâm kitapları okutulmuş; İmam Mâtürîdî (ö.

incelendiğinde İhyâ'nın bir özeti mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır (Bu konuda detaylı bilgi için bk. Çağrırcı 2000: 473-478; Karadeniz 1994: 115-123; Martı 2012: 93-97).

⁴ Osmanlı medreseleri ve müfredatı üzerine birçok akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar için bk. Uzunçarşılı 1988a: 19-44; Yazıcıoğlu 1980a: 273-283; a.mlf. 1980b: 287-294; Lekesiz 1989: 87 vd.; Unan 2003: 14-34; Şeşen 2002: 329-347.

333/944)'nin *Kitâbü't-Tevhîd*'i, *Tevîlâlü'l-Kur'an*'ı ve onun takipçileri olan Ebü'l-Muîn en-Nesefî (508/1115)'nin *Tabsîretü'l-Edille, et-Temhîd li-Kavâidi't-Tevhîd* ve *Bahrü'l-Kelâm*'ı ile Ebü'l-Berekât en-Nesefî (ö. 710/1310)'nin *el-Umde* ve *el-İ'timâd fi'l-i'tikâd* gibi eserlerine medrese programlarında yer verilmemiştir. Bunların yerine Adudüddin el-Îcî'nin *el-Mevâkıf*'ı ve bunun Şerîf el-Cürçânî tarafından yapılmış olan *Şerhu'l-Mevâkıf* şerhi, Teftazânî'nin *Şerhü'l-Makâsıd*'ı ve Devvânî'nin Risâletü *İsbâti'l-Vâcibi'l-Kadîme*'si gibi Eş'arî geleneğine mensup âlimlerin eserleri medreselerde yıllarca okunmuş ve okutulmuştur.

Tefsir alanında Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulan ve üzerinde çalışılan eserler arasında ise Eş'arî geleneğinden Fahrreddîn er-Râzî'nin(ö. 606/1210) *et-Tefsîrü'l-kebîr*'i ve Kadî el-Beyzâvî (ö. 685/1286)'nin *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te'vîl*'i ile Mu'tezîlî'den Zemahşerî (ö. 538/1144)'nin *el-Keşşâf*'ı ön plana çıkmıştır. Bu son iki eser üzerinde Osmanlı âlimlerinin çoğu hâsiye, hâmiş, ta'likât ve kelimât türü çalışmalar yapmıştır. Ancak, *Envâru't-Tenzîl*'e nisbetle *Keşşâf* daha az ele alınmıştır. Bu alanda da Eş'arî geleneğinin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Zira Mâtürîdî geleneğinin temel kaynakları arasında yer alan İmam Mâtürîdî'nin *Tevîlâlü'l-Kur'an*'ı ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Medârikü't-Tenzîl ve Hakaiku't-Te'vîl* gibi eserlere müfredatta yer verilmemiştir.⁵

Yukarıda zikredilen eserler arasında bilhassa Osmanlı medrese eğitim ve öğretimin temellerini şekillendiren Teftazânî'nin *Şerhu'l-Akaid*'i medreselerde büyük rağbet görmüştür. Günümüzde yapılan araştırmalarda da bu konuya dikkat çekilmekte, Mâtürîdîliğin devletin ve Anadolu'daki Müslüman halkın itikattaki mezhebi olmasına rağmen, Mâtürîdî akaidinin önemli eserlerinden hiçbirisine medrese programlarında yer verilmediği, bunun yerine daha çok Eş'arî ağırlıklı şerh ve hâsiyeler üzerinde durulduğu ifade edilmektedir (Yazıcıoğlu 1999: 186). Dolayısıyla bu iki ünlü Eş'arî âlimin (Gazzâlî ve Râzî) etkisiyle Osmanlı ilim ve fikir hayatında, bilhassa medreselerde Eş'arî gelenek hâkim olmuş, Mâtürîdîlik ise halkın ve devletin itikattaki mezhebi olmasına rağmen ikinci planda kalmıştır. Böyle bir ayrım söz konusu olsa da netice de kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin resmî din anlayışı, biri Eş'arîlik, diğeri Mâtürîdîlik olmak üzere Ehl-i Sünnet'in iki ana damarı tarafından temsil edilmiştir.

Ehl-i Sünnet'in temel kaynakları arasında sayılan bu eserler, Osmanlı medreselerinde akaid, kelim, felsefe ve tefsir gibi derslerinin vazgeçilmezleri arasında yer almış, yıllarca okunmuş, okutulmuş ve üzerlerinde birçok çalışma yapılmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Sünnî İslam anlayışının temellerinin bu eserler üzerine inşa edildiğini, ilmî ve kültürel hayatın şekillenmesinde önemli rol oynadığını söyleyebiliriz.

3. Sünnî Düşüncenin Siyasî İdeoloji Olarak Benimsenmesinde Şîî Propagandasının Rolü

Bilindiği üzere XV-XVI. yüzyıllar, Osmanlı tarihinin her bakımdan olmasa bile pek çok bakımdan en parlak ve yetkin çağı olduğu kabul edilmektedir. Bununla

⁵ Osmanlı medreseleri ve müfredatı üzerine birçok akademik çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar için bk. Uzunçarşılı 1988a: 19-44; Yazıcıoğlu 1980a: 273-283; a.mlf. 1980b: 287-294; Lekesiz 1989: 87 vd.; Unan 2003: 14-34; Şeşen 2002: 329-347.

birlikte bu yüzyıllar aynı zamanda Osmanlı resmî dinî ideolojisinin de iki büyük değişim ve gelişmenin yaşandığı ve bu meyanda ona muhalif, paralel bir tepki ideolojisinin veya ideolojilerinin doğduğu bir dönem olarak da nitelendirilmektedir (Ocak 1990: 191). Kaynaklarda Osmanlı'da yaşanan bu temel değişim ve dönüşüme zemin hazırlayan siyasî ve dinî sebepler arasında ise Osmanlı hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmed (1451-1481), Yavuz Sultan Selim (1470-1520) ve Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) dönemlerinde yaşanan Safevîlerin yürüttüğü Şiilik propagandası ile Anadolu'daki Kızılbaşlık hareketi zikredilmektedir (Uzunçarşılı 1988b: 223, 244, 326; Çetin 2011: 23).

Bu dönemlere genel olarak bakıldığında Osmanlı'nın resmî dinî ideolojisinde yaşanan en büyük gelişim ve değişim XV. yüzyılın ortalarına yani II. Mehmet'in 1453 yılında İstanbul'u fethiyle gerçekleştiği söylenebilir. Çünkü bu tarihten sonra, Osmanlı Devleti artık bir beylik hüviyetini ve yapısını terk ederek imparatorluk statüsüne geçmiştir. Artık Osmanlı Devleti'nde geniş çaplı ve köklü bir yapısal değişim zorunlu hale gelmiş, bu sebeple yönetim mekanizması ve kurumlarında en tepeden tabana kadar bir merkezileşme süreci başlamıştır. Bu süreçte devletin temel ideolojisi, "Nizâm'ı Âlem"i sağlamaya talip bir imparatorluk ideolojisine dönüşmüştür (Ocak 1990: 192). Bu ideolojinin temeli ise yukarıda kısaca ifade edildiği üzere kuruluşundan beri takip edilen Sünnî İslam anlayışına dayanmaktaydı. Dolayısıyla Sünnîlik bu süreçte daha da güçlenmiş, II. Mehmet'ten itibaren artık bir imparatorluğun resmî din anlayışını temsil eder hale gelmiştir.

Osmanlı resmî din ideolojisi, Fatih'ten sonra ikinci büyük gelişim ve değişimini ise XVI. yüzyılın ilk çeyreği içinde Yavuz Sultan Selim tarafından Mısır'ın fethedilip (1516-1518) hilâfetin Osmanlı'ya geçişiyle yaşanmıştır. Yavuz'un bütün İslam âleminin manevî hükümdarlığı olan halifelîği almasıyla, Osmanlı hükümdarlarının mevkileri yükselmiş ve İslâmiyet'in doğduğu Mekke ve Medine Osmanlı Devleti idaresi altına girmiş, Yavuz'a "Hâdim-i Haremeyn-i Şerifeyn" unvanı verilmiştir. Bu durum, İslam âleminde devlete karşı olan hürmet ve itibarı kat kat yükseltmiştir (Uzunçarşılı 1988b: 293). Dolayısıyla hilafetin Osmanlı'ya geçişi, olgunluk çağına yaklaşmış imparatorluğun hüviyetine yeni bir anlam kazandırmıştır. Bundan sonra İslam âleminde Osmanlı Devleti, artık sadece bulunduğu bölgenin değil bütün İslam dünyasının "en büyük devleti" sıfatıyla savunucusu, Osmanlı sultanları da "halife-sultan" ve "zıllullah fi'l-arz" olarak bütün Müslümanların tabii hâmisî olarak kabul edilmiştir (Ocak 1990: 193). Başka bir ifadeyle Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim'in doğuya (Mısır ve İran'a) düzenlediği seferleri (1512-1520) neticesinde İslam dünyasında Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı Sünnî İslam dünyasının lideri konumuna gelmiştir.

Bu yüzyılda Osmanlı'da böyle bir süreç yaşanmasında en önemli etkenin yukarıda da kısaca işaret edildiği üzere İran'da iktidarı ele geçiren Safevîlerin yürüttüğü Şiilik propagandası olduğunu söyleyebiliriz. Şöyle ki XVI. asra gelindiğinde artık bir dünya devleti haline gelen Osmanlı'nın bölgede hem iç hem de dış tehdit olarak algıladığı güçlü bir rakibi bulunuyordu. Bu da hiç şüphesiz Yavuz döneminde (1470-1520) Akkoyunlu Devleti'nin yıkılmasının (1501) ardından Şah İsmâil (ö. 930/1524) tarafından İran'da 1501 yılında şeyhlikten şahlığa geçmek suretiyle Şîî mezhebi üzerine kurulmuş Safevî Devleti'dir. Yeni kurulan bu devlet, kısa sürede Osmanlı Devleti'nin siyasî, içtimaî ve dinî bünyesini temelden

etkileyecek önemli bir tehdit haline gelmişti (Uzunçarşılı 1988b: 244; Çetin 2011: 14, 18).

Aynı dönemde Osmanlı için bir ikinci tehdit de Anadolu'daki Kızılbaşlık hareketi olduğu görülmektedir (Çetin 2011: 23). Bu tehdidin oluşmasında da yine Safevî Devleti'nin kurucuları önemli rol oynamışlardır. Nitekim Sünnî Osmanlı Devleti'ni kendisi için en büyük siyasal rakip olarak gören Safevîler, Osmanlıyı silah gücüyle ortadan kaldırmanın mümkün olmadığını fark ettiklerinden, içeriden zayıflatma yolunu seçip Doğu Anadolu'da zaten merkezî yönetimle sürekli problemleri olan Türkmen zümreleri arasında sistemli ve yoğun bir mezhep propagandasına girişmişlerdir (Ocak 1998: 102; Çetin 2011: 20). Bu amaçla Anadolu'ya göz diken Safevîler, “dâî”, “derviş” veya “halife” olarak nitelendirdikleri propagandacılar göndererek, Şî mezhebini Anadolu'da yaymaya ve yöre halkını kendi camiası altına sokmağa çalışmışlardır. Gönderdikleri bu dâîler ve dervişlerle bilhassa Alevî topluluklarını Osmanlı Devleti'ne karşı isyan etmeye teşvik etmişlerdir (Uzunçarşılı 1988b: 223). Kaynaklarda Safevî devletinin kurulmasından evvel Safevî tarikatının şeyhlerinden olan Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın Şî bir devlet kurmak için faaliyetlerini artırdığı, dilimli kızıl taç giyip sarık sardığından müritlerine “Kızılbaş” dediği ve Anadolu'da geniş bir mürit tayfasına sahip bulunduğu zikredilerek bu duruma dikkat çekilmiştir (Günay 2003: 29, 41). Ayrıca Şah İsmail'in de İran, Azerbaycan ve Irak'ı aldıktan sonra tıpkı babası Şeyh Haydar gibi Anadolu'ya yöneldiği, burada yaşayan Alevîlerin Osmanlı'ya karşı isyan etmeleri için yoğun propaganda yürüttüğü, el altından hükümet aleyhine geniş bir isyan hazırladığı, bu tür faaliyetleri yaparken askerlerine kırmızı çuhadan taçlar giydirdiği, bu sebeple askerlerine “Kızılbaş” dediği belirtilerek bu duruma işaret edilmiştir (Uzunçarşılı 1988b: 223).

Safevîlerin Anadolu'da yürüttükleri Şî propagandası ve Kızılbaşlık hareketi gibi bütün bu gelişmeler, XVI. yüzyılın başlarında Osmanlı-İran çatışmasının siyasî, içtimaî, dinî ve mezhebî zemininin şekillenmesinde önemli rol oynamıştır. Hem içerden hem de dışarıdan devletin ve toplumun yapısı ve inancı için bir tehdit olarak görülen bu eğilimler karşısında Osmanlılar, devletin hem siyasî hem de dinî ve mezhebî yapısında merkezîleşme eğilimi içerisine girmişlerdir. Özellikle Şî temayüller karşısında devletin resmî ideolojisi olan Sünnî İslam'ı pekiştirmeye ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda devlet yetkilileri, Sünnîliğe önem vermiş, Anadolu'nun büyük yerleşim merkezlerinin yanında, taşradaki müftü ve kadıların atanmalarına dikkat etmişlerdir. Devlet tarafından alınan bu tedbirler, zaman içinde Sünnîlik ve Şîlik olmak üzere birbirine zıt iki İslâmî ekolün ön plana çıkmasının yanı sıra dinî kutuplaşmaların da hız kazanmasına neden olmuştur. Dolayısıyla bu yıkıcı Şî faaliyetleri, Sünnîliğin devlet doktrini olarak öne çıkmasının önemli sebeplerinden birisi olmuş, yönetim kademesinde olanların diğer İslâmî mezheplere karşı daha sert bir tutum içerisine girmelerine neden olmuştur (Yazıcıoğlu 2002: 111). Ehl-i Sünnet inançlarının yoğun bir şekilde tahribata maruz kalması ile başlayan Şî ve Kızılbaşlık gibi dinî eğilimlere karşı Osmanlı Devleti'nin öncülük ettiği bu mücadele, ulemayı da koyu bir savunma psikolojisi içine sokmuştur (Ocak 2002: 20). Dolayısıyla bu yüzyıllardan itibaren hem devlet hem de ulema tarafından Osmanlı'nın resmî dinî düşüncesi olan Sünnîlik, muhafaza edilmeye ve güçlendirilmeye çalışılmış, bu amaçla bilhassa Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı siyasî ve ilmî düzeyde mücadele edilmiştir (Martı 2005: 288-289). Buna rağmen yine de özellikle devletin doğu bölgelerinde Sünnî-

Şîî çatışması, Anadolu'da asırlarca devam edip kanlı hâdiselere sebep olmuştur. Anadolu'daki Kızılbaş dedeleri ya hariçten ya da dahilden gelen herhangi bir teşvik ile ayaklanmışlardır. Bilhassa Safevî iktidarı, Anadolu'daki Alevî Türkmen aşiretlerini tahrik edip Şah Kulu (1511) ve Turhallı Celâl (1519) gibi bir takım isyanların çıkmasında önemli rol oynamıştır (Uzunçarşılı 1988b: 326).

XVI. yüzyılın başlarında Anadolu'nun çeşitli yerlerinde çıkan bu isyanların çoğunluğu, Yavuz döneminde bastırılmıştır. Ayrıca Osmanlı ve Safevî arasında çıkan savaşta Şah İsmail de mağlup edilerek Safevî Devleti güç kaybetmiştir. Buna rağmen Anadolu Kızılbaşlarıyla Safevîlerin manevî rabitaları kesilmeyerek el altından devam etmiş ve fırsat buldukça ve Osmanlı'nın zayıf duruma düştüğü durumlarda ayaklanmalar tekrar başlamıştır (Uzunçarşılı 1988b: 326). Dolayısıyla aynı yüzyılın ortalarında (Kanûnî döneminde) da bu isyanlar devam etmiştir. Hatta bu dönem, Osmanlı tarihinde farklı çevrelerce oluşturulan, değişik nitelikli yoğun muhalefet hareketlerinin ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Öyle ki Osmanlı yönetimi, Şîî ve Safevî propagandası gibi bir takım faktörlerin etkisiyle, kendi mevcudiyeti için tehdit gördüğü Ehl-i Sünnet dışı akımları, "zendeka", "ilhad" veya "Râfizîlik" ile itham etmiş, onlara karşı devleti ve toplumun inanç yapısını savunmak için sıkı bir Sünnileştirme politikasını çare olarak görmüştür (Ocak 1990: 194). Hatta bu dönemde toplumda yaptıkları dinî tahribatın önlenmesi için Kalender, Hurûfilik ve Melâmîlik gibi Sünnîlik dışı oluşumlar üzerinde bir baskı oluşturulmuş, ileri gelenlerinden bazıları idam edilmek suretiyle cezalandırılmıştır. Bu nedenle bazı araştırmalarda, kuruluşundan itibaren liberal bir anlayışa sahip olan Osmanlı Devleti'nin, XV. yüzyılın sonlarına doğru Sünnîliği devletin doktrini olarak resmileştirmekle bu düşünce tarzını değiştirdiği ve XVI. yüzyıldan itibaren bir katılma ve içe kapanma dönemine girdiği ifade edilmiştir (bk. Erünsal 2004: 128-131; Yazıcıoğlu 2002: 111 vd.).

Kânûnî döneminde (1520-1566), yaşanan bir diğer önemli gelişme de Osmanlı ile Safevî arasında otuz yedi seneden beri fasıllı surette devam eden Sünnî ve Şîî çatışmasına son vermek için bir barış sürecine girilmiş olmasıdır. Bu dönemde Şah İsmail 1524'te vefat etmiş, yerine büyük oğlu Şah Tahmasb (1514-1576) geçmiş, fakat babasının Osmanlı'ya karşı olan hasmâne siyasetini devam ettirmiştir (Uzunçarşılı 1988b: 326). Bunun üzerine Kânûnî, Safevîler tarafından Alevî-Türkmen aşiretleri arasında yürütülen Şîî propagandaları engellemek amacıyla Safevî Devleti'ne karşı sefer düzenlemiştir (Uzunçarşılı 1988b: 327 vd.). Bu seferden galip çıkan Kânûnî ile Safevî Devleti'nin ikinci hükümdarı olan Şah Tahmasb arasında yapılan sulh görüşmeleri neticesinde 29 Mayıs 1555 yılında Amasya Antlaşması imzalanmıştır. Osmanlı ve Safevî arasında ilk defa yapılan bu anlaşmayla iki devlet arasında yaşanan rekabet ve münakaşa Osmanlı'nın zaferiyle sonuçlanmıştır. İmzalanan bu anlaşma Şah Tahmasb'ın 1576'da vefatına ve İran'da karışıklıklar çıktığı tarihe kadar yirmi beş sene devam etmiştir (Uzunçarşılı 1988b: 341-342).

Şîî-Sünnî arasında yaşanan bu siyasî tablo içerisinde Osmanlı idaresi, Şîî temayüllere karşı devlet içinde Ehl-i Sünnet prensiplerini esas alan bir eğitim sistemini tesis etmeye büyük önem vermiştir. Bu amaçla devlet yetkilileri, Osmanlı âlimlerine maddî ve manevî büyük destek vermişlerdir. Devletin desteğini alan bu alimler, XVI. yüzyılda Şîî tehdidine karşı siyasî bir misyon da üstlenerek devletin resmi dinî ideolojisi olan Sünnî akidesinin yayılması ve yıkıcı

nitelik taşıyan akımlara karşı müdafaa edilmesinde aktif rol oynamışlardır (Martı 2005: 288-289). Başta dönemin ünlü âlimleri İbn Kemal, Ebüssuûd Efendi ve Birgivî Mehmet Efendi olmak üzere Osmanlı uleması bütün güçleriyle Şiîliğe ve Ehl-i Sünnet dışı her türlü mezhebî ve tasavvufî eğilime karşı amansız bir mücadele içine girmişlerdir (Ocak 2002: 20).

4. XVI. Yüzyıl Osmanlı Sünnî Düşüncede Ön Plana Çıkan Kelâm Okulları

Osmanlı kültür ve medeniyetinin en parlak dönemini yaşadığı XV-XVI. yüzyıllar, Osmanlı Devleti'nin diğer alanlarda olduğu gibi felsefe ve bilimde de zirvede olduğu bir döneme şahit olmuş; özellikle İslâm düşüncesi, Osmanlı medrese ve ilim hayatında felsefe, kelâm ve tasavvuf ilimlerinin bir sentez haline dönüşen görünümüyle kesintiye uğramaksızın devam etmiştir. Bu süreçte gerek bağımsız eserlerle gerekse şerh ve haşiyelerle önemli çalışmalar yapılmıştır (Pattabanoğlu 2015: 109). Öte yandan özellikle XVI. yüzyıl, ilim ve fikir hayatında bir takım ekollerin etkisini gösterdiği, bazı ayrışmaların yaşandığı ve düşünce okullarının ön plana çıktığı bir dönem olmuştur. Bu dönemlerde Osmanlı ilim ve fikir hayatında etkili olan Fahreddin er-Râzî, Celâlüddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ve Birgivî (ö. 981/1573)'ye ait olmak üzere üç okulun varlığı dikkatimizi çekmektedir.

Bu ekoller arasında Eş'arîliğin en önemli temsilcisi olan, aklî ve felsefî ilimlere ağırlık veren Râzî kelâm okulu, İslam dünyasının değişik bölgelerinde Nasîrüddîn et-Tûsî (ö. 672/1274), Kadı Beyzâvî (ö. 685/1286), Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355), Kutbüddîn er-Râzî (ö. 766/1365), Sa'deddin et-Teftâzânî (ö. 792/1390) (1395) ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî (816/1413) gibi müteahhirûn döneminin ünlü âlimleri tarafından temsil edilmiştir. Bu âlimlerin eserleri ve talebeleriyle daha da geliştirilen bu okul, yüzyıllarca Türk ve bilhassa Osmanlı medreselerinde devamlı tesirini göstermiştir (Uzunçarşılı 1988b: 458; Ocak 2002: 21).

Râzî kelâm okulunun, XVI. yüzyılda ortaya çıkan Devvânî ve Birgivî kelâm okuluna nisbetle geçmişte olduğu gibi bu dönemde de Osmanlı ilim anlayışına damga vurduğu anlaşılmaktadır. Zira bu dönemde Osmanlı merkezî yönetimi, dinî bürokrasisini tesis ederken sürekli Râzî okulunu tercih etmiştir. Ayrıca devletin siyasî ve idarî hayatında önemli vazife gören ulema da en çok bu okulun tesiri altında kalmıştır (Lekesiz 1989: 85; Ocak 2002: 21).

Fahreddîn er-Râzî, ilmî dirayetiyle “şeyhü'l-ulemâ” unvanını almağa hak kazanmış; tefsir, hadis, kelâm, felsefe, tıp, riyâziye, edebiyat ve diğer aklî ve naklî ilimlerle ilgili pek çok eser vermiştir. Bu özelliği nedeniyle Râzî'nin ilim anlayışı, İslam âlimleri arasında kısa süre içerisinde pek çok taraftar bulmuştur. Bu durum Osmanlı âlimleri için de geçerli olmuş, özellikle aklî ve felsefî bir karakter arz eden metodu ve bu metodla kaleme aldığı *et-Tefsîrü'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)* eseri Osmanlı âlimler tarafından takdir ile karşılanmıştır (Unan 2003: 16). Neticede Râzî sayesinde İslâm düşüncesinin felsefe, kelâm ve tasavvuf ilimlerinin bir sentez haline gelmiş görünümü, XV-XVI. yüzyıllarda Osmanlı medrese ve ilim hayatında da devam etmiştir. Râzî ekolünün etkin olduğu bu dönemlerde gerek bağımsız eserlerle, gerekse şerh ve haşiyelerle felsefe ve kelâm alanında önemli çalışmalar yapılmıştır (Pattabanoğlu 2015: 109; Duran 1999: 226).

Osmanlı ilim ve fikir hayatına hâkim olan Râzî ekolünün XIV. yüzyıldaki ilk temsilcisi, Osmanlı medreselerinde Molla Fenarî ismiyle meşhur olan Şemseddin

Mehmed (ö. 751/1350)dir. Kendisinden sonra bu ekol, XV. yüzyılda Molla Yegân (ö. 865/1461), Sinan Paşa (ö. 891/1486), Bursalı Hocazâde Muslihuddin (ö. 893/1488), ilk İstanbul kadısı olan Hızır Bey (ö. 863/1459), Hayalî Şemseddin Ahmed (ö. 875/1470), Molla Lütfi (ö. 900/1495) ve Muhyiddin Muhammed Hatipzâde (ö. 901/1495) gibi Osmanlı uleması arasında seçkin yerleri bulunan âlimler tarafından da devam ettirilmiştir. XVI. yüzyıldaki en güçlü ve meşhur temsilcileri ise İbn Kemal (ö. 940/1534) ve onun talebesi Ebüssuûd Efendi (ö. 982/1574)'dir. Osmanlı ilim hayatının köşe taşlarını oluşturan ve medreselerin en yüksek bölümlerinde müderrislik eden etkili ve yetkili bir konuma sahip bu âlimlerin hepsi, Râzî ekolüne mensup olmuşlar ve bu ekolün imparatorluk içindeki ana temsilcileri hâline gelmişlerdir (Uzunçarşılı 1988b: 542; Lekesiz 1999: 83; Unan 2003: 16-17).

Râzî okulu, yukarıda isimleri geçen ulemanın bir kısmının ya doğrudan öğrencisi olarak veya eserlerini okuyarak yetişen Osmanlı ulemasının vasıtasıyla Osmanlı topraklarına taşınmıştır. Bu okulun Osmanlı merkezî iktidarının tasvibine mazhar oluşunun sebebi siyasî ve idarî problemlerin çözülmesinde pratik çözümler üretmeye yatkın oluşuna bağlanabilir. Zira bu okulun temsilcileri, yukarıda da işaret edildiği üzere Osmanlı Devleti'nde, bir kısmı şeyhülislâm olmuş ve en önde gelen âlimler arasında kabul edilmiştir (Ocak 2002: 21). Öte yandan Osmanlı medreselerde okutulan eserlere bakıldığında daha çok bu okulu temsil eden Kadî el-Beyzâvî (ö. 685/1286), Adudüddîn el-Îcî (ö. 756/1355), Teftâzânî (ö. 792/1390) ve Şerîf el-Cürçânî (ö. 816/1413) gibi âlimlerin eserlerinin tercih edildiği ve büyük bir beğeniyle okunup, okutulduğu görülmektedir (Lekesiz 1999: 82-83; a.mlf. 1989: 88-89)

Bu açıklamalardan hareketle XVI. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin ilmiye sınıfını Râzî okuna bağlı âlimlerin temsil ettiklerini; Osmanlı eğitim sisteminin, ilmî ve fikrî hayatının şekillenmesinde ve gelişmesinde en ön planda olduklarını söyleyebiliriz.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı dünyasında Râzî okulunun dışında Müeyyedzâde Abdurrahman Efendi (ö. 922/1516) ve Celâlüddîn Muhammed ed-Devvânî (ö. 908/1502) tarafından bir okul daha kurulmuştur. Fakat bu okul, Râzî'ninki kadar Osmanlı medreselerinde etkili olamamıştır (Uzunçarşılı 1988b: 543).

Aynı yüzyılın ikinci yarısında bu iki okuldan (Râzî ve Devvânî) farklı bir okul daha kurulmuştur. Bu ekolün kurucusu ise İmam Birgivî'dir. Birgivî okulu, Osmanlı tarihinde merkezî yönetimin çıkarları ve idarî zorunluluklar sebebiyle pragmatist bir espriyle hareket eden Râzî okuluna mensup yöneticilerin ve ulemanın resmî uygulamalarına karşı bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Okulun kurucusu Birgivî, hayatında bir kere resmî görev almış, daha sonra bu görevi bırakmış, ömrünün sonuna kadar da bir daha resmî görev almamıştır. Birgivî, Osmanlı ilim ve fikir hayatında Râzî kadar olmasa da diğer bir okul olan Devvânî okuluna nisbeten oldukça etkili olmuştur. Nitekim Birgivî'nin iman, ibadet ve ahlak alanlarında temel görüşlerini açıklamak üzere Arapça olarak kaleme aldığı *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eserinin defalarca Türkçe tercüme edilmesi, üzerinde şerh, hâşiye, tâlik, tekmile türü birçok çalışmanın yapılması, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Selefi hareketlerin temel el kitabı olması, etki sahasının ne kadar geniş olduğunu göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir (Ocak 2002: 22).

Birgivi'nin Osmanlı toplumu ve bilhassa yönetici ve ulema kesimi nezdinde de saygın bir yere sahip olduğu görülmektedir. Kendisine bu saygınlığı kazandıran hiç şüphesiz yine *et-Tarikatü'l-Muhammediyye* eseridir. Zira bu eseri, kendi döneminden itibaren Osmanlı ilim dünyasında da büyük bir beğeni görmüş ve eserin üzerinde birçok çalışma yapılmıştır. Ayrıca eserin sadece Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki yazma sayısının 550 civarında olması Osmanlı kültüründeki önemini ve etkisini göstermektedir. Öte yandan eser hakkında kaynaklarda “çok faydalı ve el üstünde tutulan bir kitap”, “âlimler tarafından baş tacı edilmiş bir eser” şeklinde ifadelerin yer alması ve bu eserin askere din dersleri kitabı olarak matbaada ilk basılan dini kitap olması da bu görüşü destekler niteliktedir. Bunların yanı sıra Birgivi'nin bir diğer önemli eseri olan *Vasiyetnâme*'nin de toplumun her kademesinde genel kabul görüp, ilmihal kitabı olarak okunması ve okutulması da Osmanlı toplumunda Birgivi'ye gösterilen itibarın yüksekliğini ortaya koymaktadır.⁶

Birgivi, devletin ve toplumun içine düştüğü huzursuzlukların, toplumsal ve ahlaki alanda yaşanan yozlaşmaların giderilmesi için önemli mücadeleler vermiştir. Ona göre yaşanan bu olumsuz durumlar, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde yaşanan hayat tarzından uzaklaşılması ve bid'atların toplum içinde yaygınlaşması sebebiyledir. Bundan kurtulmanın tek yolu o dönemde yaşanan hayat biçimine dönmek ve Kur'an ve Sünnet'e uygun bir hayat yaşamakla mümkündür (Unan 1990: 36; Martı 2011: 190).

Birgivi Osmanlı-Safevi arasında yaşanan Sünnî-Şii çatışmasına şahit olmuş, Sünnî İslam âlemi için tehlike arz eden Şii-Bâtınî gibi Ehl-i Bid'at akımlara karşı yürütülen bu mücadelede tavrını Osmanlıdan yana koymuş, Sünnî düşüncüyü savunmaya çalışan Osmanlı uleması ile aynı safta yer almıştır. Bu suretle Birgivi, Ehl-i Sünnet'in müdafaa edilmesinde vaaz ve irşad faaliyetlerinin yanı sıra telif ettiği eserleri ile önemli katkı sağlamıştır. Bu bağlamda o, toplumun Ehl-i Bid'ata karşı uyarılması ve Ehl-i Sünnet çerçevesinde bilinçlendirilmesi görevinin âlimlere düştüğünü önemle belirtmiş, fakat bu konuda devletin de önemli görevleri bulunduğuna dikkat çekmiştir. Çünkü Birgivi'ye göre bid'atlara karşı yapılacak mücadelede başarı olmanın yolu, devletin üzerine düşen görevi yerine getirmesi, bu konuda ihmalkâr davranmamasıyla mümkün olur. Zira bid'atları kökünden halledip bu konuda son noktayı koyacak olan devlet yetkilileridir. Bu konuda ilim adamına düşecek görev bir kimsenin bid'at sahibi olduğunu öğrendiğinde onu hak mezhebe yönlendirmesidir. Ayrıca ilim adamı, bid'atını başkalarının arasına yaymaya çalışan ve bu yönde propaganda yürüten kişileri de engellemeye çalışmalıdır. Şayet engelleyemiyorsa bu bid'atçının durdurulması için derhal durumu devlet yetkililerine bildirmelidir. Devlet de bu konuda gereğini yerine getirmelidir.⁷ İşte bu görüşü nedeniyle Birgivi, kendisi de bir sünnî olmasına rağmen bid'at ve hurafelere karşı yürütülen bu mücadelede görevlerini ihmal eden sünnî akideye bağlı Osmanlı idaresindeki yetkilileri ve ulamayı sert bir dille tenkit etmiştir. Çünkü Birgivi'ye göre Ehl-i Sünnet inancı devletin uleması tarafından politize edilmiş ve devlet maslahatı kaygısıyla şer'-i şeriften tavizler verilmiş, bid'atlara karşı gereken mücadele hakkıyla yerine

⁶ Birgivi'nin telif ettiği eserlerinin Osmanlı Devleti'ndeki tesirleri hakkında detaylı bilgi için bk. Çağrı 2000: 474 vd.

⁷ Birgivi'nin bu yöndeki gayretleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Martı 2005: 287-299.

getirilmemiştir. Bu durum, Birgivî ve devletin uleması arasında Ehl-i Sünnet mefhumunun farklı yorumlandığını göstermektedir. Bununla birlikte her iki taraf arasında itikadî açıdan her hangi bir anlaşmazlık söz konusu olmasa da, uygulamalarda ve yaklaşımlarda bir takım farklılıklar olduğu anlaşılmaktadır. Zira Birgivî, İslâm cemiyetinin yüz yıllardan beri alışılageldiği çeşitli gelenek ve görenekleri bid'at ve zararlı kabul ederken devletin uleması bunların uygulanmasında bir sakınca görmemiştir (Unan 1990: 36). Nitekim Birgivî, İslâm'da para vakfı ve ücretle Kur'an okunması konusunda devletin ulemasından farklı düşünmüş, konuya dair verilen fetvaları eleştirmiştir (Çelebi 1981: 159). Birgivî'nin bizzat Sünnî çerçevede kalarak bir taraftan kendi mezhebine (Sünnîliğe) bağlı devlet yetkililerini diğer yandan ulamayı yani Osmanlı Sünnî İslam anlayışını eleştirmesi, kendisinin "Osmanlı'nın resmî sünnî düşüncesine karşı çıkan ya da Osmanlı Sünnîliğine muhalefet eden ilk tasfiyeci karakter" olarak nitelendirilmesine sebep olmuştur. Bu nedenle Birgivî, yaşadığı döneme damga vuran ayrı bir Sünnî ekolün/mektebin kurucusu ve lideri olarak kabul edilmiştir (Bk. Ocak 1983: 208; a.mlf., 1990: 194; Unan 1990: 33; Lekesiz 1989: 133).

SONUÇ

Kuruluşundan itibaren Osmanlı Devleti'nin resmî din anlayışı, Sünnî İslam anlayışı çerçevesinde şekillenmiştir. Bunun siyasî, sosyal ve kültürel birçok faktörü bulunmakla birlikte, bunlar arasında en önemlilerinden biri, Abbâsîlerden itibaren Osmanlılara kadar genel olarak Türk devletlerinin Sünnî İslam'ı resmî devlet ideolojisi olarak benimsemeleridir. Ayrıca Sünnî geleneğin her zaman iktidardan yana bir tavır sergilemesi de bu hususta önemli rol oynamıştır. Nitekim Sünnî âlimler, toplumda fitne ve fesadın yayılmasına neden olabileceği gerekçesiyle zalim de olsa yönetime karşı isyan etmeyi uygun görmemişlerdir. Öte yandan Osmanlı topraklarında eğitim gören talebelerin eğitimlerini tamamlamak için Sünnî düşüncenin ortaya çıktığı ve hâkim olduğu Mâverâünnehir, İran, Horasan, Hicaz, Mısır, Irak ve Suriye gibi bölgelere gitmeleri ve buradaki bazı âlimlerin Osmanlı topraklarına göç etmeleri şeklinde gerçekleşen ilmî seyahatler de Osmanlı'da Sünnî düşüncenin benimsenmesinde önemli rol oynamıştır.

Osmanlıda Sünnî düşüncenin resmî din anlayışı olarak benimsenmesinde etkili olan bir diğer sebep de özellikle XV-XVI. yüzyıllarda Sünnî düşünceye ve Osmanlı Devleti'ne karşı Safevîlerin yürüttükleri Şîilik propagandası ile Anadolu'daki Kızılbaşların devlete isyan etmeleridir. Osmanlı sultanları devletin ve toplumun yapısı ve inancı için bir tehdit olarak görülen bu yıkıcı eğilimlere karşısında devletin resmî ideolojisi olan Sünnîliği pekiştirmeye ağırlık vermişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı sultanları ve uleması Sünnîliği muhafaza etmeye ve güçlendirmeye çalışmışlar, bu amaçla Ehl-i Sünnet dışı akımlara karşı siyasî ve ilmî düzeyde mücadele etmişlerdir. Bu durum Sünnîliğin daha da güçlenip devlet doktrini olarak öne çıkmasında önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Devleti ve Anadolu'daki Müslüman halkın çoğunluğu itikatta Eş'arîliği değil Mâtürîdîliği benimsemiştir. Buna rağmen Eş'arîlik, Osmanlı ilim hayatında hâkim konumda olmuş, Mâtürîdîlik ise ikinci planda kalmıştır. Bu durum bilhassa medreselerde daha belirgin hale gelmiş, eğitim programlarında Mâtürîdî âlimlerinin eserlerinden daha ziyade Eş'arî geleneğine mensup âlimlerin eserleri tercih edilmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak Osmanlı düşünce hayatında

Eş'arîlik hâkim konuma gelmiştir. Bununla birlikte Osmanlı'da Sünnî düşünce özellikle XVI. yüzyılda Eş'arî geleneğe bağlı Fahreddin er-Râzî ve Celâlüddîn ed-Devvânî (ö. 908/1502) ile Hanefî-Mâtürîdî olan Birgivî (ö. 981/1573)'ye ait olmak üç kelimeler tarafından temsil edilmiştir. Fakat bu ekoller arasında akli ve felsefi ilimlere ağırlık veren Râzî kelam okulu Devvânî ve Birgivî kelam okullarına nisbetle geçmişte olduğu gibi bu dönemde de Osmanlı ilim anlayışına damga vurmuştur. Zira bu dönemde Osmanlı merkezî yönetimi, dinî bürokrasisini tesis ederken sürekli Râzî okulunu tercih etmiş, devletin siyasî ve idarî hayatında önemli vazife gören ulema da en çok bu okulun tesiri altında kalmıştır. Osmanlı da Râzî Okulu Molla Fenarî, İbn Kemal, Hızır Bey ve Ebüssuûd Efendi gibi dönemin meşhur alimleri tarafından temsil edilmiştir. Osmanlı ilim ve fikir hayatında Râzî kadar olmasa da Birgivî Okulu da Devvânî okuluna nisbeten oldukça etkili olmuştur. Nitekim Birgivî'nin *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye* eserinin defalarca Türkçe tercüme edilmesi, üzerinde şerh, hâşiye, tâlik, tekmile türü birçok çalışmanın yapılması, bu eserin yanı sıra *Vasiyetnâme* gibi eserlerinin de kendi döneminden itibaren Osmanlı ilim dünyasında büyük bir beğeni görmesi Birgivî'nin Osmanlı kültüründeki önemini ve etkisini göstermektedir.

Birgivî örneğinde görüldüğü gibi Hanefî-Mâtürîdî bir âlimin Osmanlı'nın benimsediği Sünnî din anlayışını bazı konularda eleştirmesi, sünnî yorumun da zamana ve zemine göre değişime uğrayabileceğini veya sünnî anlayışın zaman içerisinde farklı şekillerde yorumlanabileceğini göstermektedir. Bu bakımdan her eleştirinin Ehl-i Sünnet düşmanlığı gibi değerlendirilmesinin doğru olmayacağı söylenebilir.

KAYNAKÇA

- BALTACI, Cahit, “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *TÜRKLER*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, ss. 446-462.
- BİRGİVÎ MEHMET EFENDİ, *et-Tarîkatü'l-Muhammediyye ve 's-sîratü'l-Ahmediyye*, M. N. Nedvi (Thk.), Dâru'l-Kalem, Dimeşk 2011.
- _____, *Risâle-i Birgivî (Vasiyetnâme): Müminlere Nasihat*, M. Ş. Eygi (Çev.), Bedir Yayınları, İstanbul 1964.
- ÇAĞRICI, Mustafa, “Gazzâlî'nin İhyâ'sı İle Birgivî'nin Tarikat-ı Muhammediyye'nin Mukayesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S. 3-4 (2000), s. 473-478.
- ÇELEBİ, İlyas, “XVII. Yüzyıl Osmanlı Kelamcıları ve Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Kelam İlmindeki Yeri”, *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi*, C. 10, S. 12 (1998), s. 104-112.
- ÇETİN, Firdevs, “Osmanlı-Safevi Rekabetinin Osmanlı Resmî İdeolojisine Etkisi”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S.1 (2011), s. 12-28.
- DURAN, Bünyamin, “Osmanlı Akılcılığı (15-16. YY)”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, ss. 224-230.
- EBÛ HANİFE, Nu'mân b. Sâbit, “el-Fıkhu'l-ebî", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, Mustafa Öz (Çev.), MÜİF Yayınları, İstanbul 2002.
- ERÜNSAL, İsmail E., “XV-XVI. Asır Osmanlı Zendaka ve İlhad Tarihine Bir Katkı”, *Osmanlı Araştırmaları*, C. 24 (2004), s. 127-157.

- GÜNAY, Ünver, “XV. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Sosyo-Kültürel Yapı, Din ve Değişme”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 14, S. 1 (2003), s. 21-48.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, “Osmanlı Eğitim ve Bilim Müesseseleri”, *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, II, ss. 221-271.
- İPŞİRLİ, Mehmet, “Osmanlı Uleması”, *Osmanlı Ansiklopedisi*. Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, ss. 71-79.
- KALAYCI, Mehmet, “Mâtürîdî-Hanefî Aidiyetin Osmanlı’daki İzdüşümleri”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, C. 20, S. 2 (Aralık 2016), s. 9-72.
- KARADENİZ, Osman, “Tarikat-ı Muhammediyye”, *İmam Birgivi*, Mehmet Şeker (Ed.), TDV Yayınları, Ankara 1994, ss. 115-123.
- KARAGÖZ, Mehmet, “Osmanlı Fikir Hayatında Kadızâdeliler”, *TÜRKLER*. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, ss. 141-152.
- KÂTİP Çelebi, *İslam’da Tenkid ve Tartışma Usûl*, Mustafa Kara (Haz.), Marifet Yayınları, İstanbul 1981.
- LEKESİZ, Hulisi, “Osmanlı İlmi Zihniyeti: Teşekkülü Gelişmesi ve Çözülmesi Üzerine Bir Tahlil Denemesi”, *Türk Yurdu*, C. 11, S. 49 (1991), s. 20-31.
- _____, “Osmanlılarda Sünnî-Hanefî Geleneğinin Oluşmasında Ulemanın Rolü”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, ss. 80-84.
- _____, *Osmanlı İlmi Zihniyetinde Değişme: Teşekkül-Gelişme-Çözülme: XV.-XXII. Yüzyıllar*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1989.
- MARTI, Huriye., “XVI. Yüzyıl Osmanlısında Bir Ehl-i Sünnet Müdafii: Birgivi Mehmed Efendi”, *Marife*, C. 3 (2005), s. 287-298.
- _____, *Birgivi Mehmet Efendi*, TDV Yayınları, Ankara 2011.
- _____, *et-Tarikatü’l-Muhammediyye: Muhteva Analizi, Kaynakları, Kaynaklık Değeri*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2012.
- OCAK, Ahmet Yaşar, “Klasik Dönem Osmanlı Düşünce Hayatı”, *TÜRKLER*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, ss. 15-26.
- _____, “XV.-XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Resmî Dinî İdeolojisi ve Buna Muhalefet Problemi”, *İslamî Araştırmalar*, C. 4, S. 3 (1990), s. 190-194.
- _____, “XVII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Dinde Tasfiye (Pürütanizm) Teşebbüslerine Bir Bakış: Kadızâdeliler Hareketi”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, C. 17-21, S. 1-2 (1983), s. 208-225.
- _____, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- PATTABANOĞLU, Fatma Zehra, “16. Yüzyıl Osmanlı Düşüncesinde Felsefe ve Kelâm Bilginleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 34 (2015), s. 109-137.
- PEZDEVÎ, Ebû Yusr Muhammed, *Ehl-i Sünnet Akaidi*, Şerafeddin Gölcük (Çev.), Kayıhan Yayınları, İstanbul 1994.

- ŞEŞEN, Ramazan, “Osmanlı İlimi, Osmanlıların İlimlere Yaklaşımı”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, C. 37 (2002), s. 329-347.
- UNAN, Fahri, “Dinde Tasfiyecilik Yahut Osmanlı Sünniliğine Muhalefet: Birgivi Mehmed Efendi”, *Türk Yurdu*, C. 10, S. 36 (1990), s. 33-42.
- _____, “Osmanlı Medrese Uleması: İlim Anlayışı ve İlmî Veri”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5 (2003), s. 14-34.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilatı*, TTK Yayınları, Ankara 1988a.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara 1988b.
- YAZICIOĞLU, Mustafa Sait, “Osmanlılar ve Sunni-Hanefî Anlayış”, *TÜRKLER*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XI, ss. 110-113.
- _____, “XV. ve XVI. Yüzyıllarda Osmanlı Medreselerinde İlm-i Kelam Öğretimi ve Genel Eğitim İçindeki Yeri”, *İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 4 (1980a), s. 273-283.
- _____, “XV. ve XVI. Yüzyıllardaki Kelâm Eğitiminin Tenkidi”, *İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, C. 4 (1980b), s. 287-294.
- _____, “Osmanlı Dönemi Türk Kelam Bilginleri”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Türkiye Yayınları, Ankara 1999, VIII, ss. 176-186.